
К. ГУСАРОВ

*професор кафедри цивільного процесу
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,
доктор юридичних наук, доцент*

УДК 347.9:342.56(477)

Проблеми реалізації деяких конституційних засад у цивільному судочинстві

Стаття присвячена розгляду проблем реалізації окремих конституційних положень при здійсненні цивільного судочинства. На основі аналізу закріплених у Конституції основних засад цивільного судочинства пропонуються шляхи їх вдосконалення у галузевому законодавстві.

Ключові слова: *судова юрисдикція, оскарження, остаточність судового рішення, правова допомога, рівноправність суб'єктів правовідносин.*

Необхідність дотримання конституційних засад цивільного судочинства обумовлює постановку проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із можливими науковими та практичними завданнями. Виходячи з цього, завданням статті є дослідження окремих конституційних засад у цивільному судочинстві.

Після прийняття Конституції України заінтересовані особи набули право на оскарження в суді рішень, дій або бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, по-

садових і службових осіб (ст. 55 Конституції). Це конституційне положення стало фундаментом для розробки й прийняття Кодексу адміністративного судочинства України, ідеологічною базою якого стали не тільки положення ст. 55 Конституції, а й засади провадження, що виникали із адміністративно-правових правовідносин, які існували у ЦПК України 1963 р., котрий діяв і під час прийняття Конституції, й аж до 2005 р. Судовій практиці відомі випадки, коли рішенням суду визнавалися незаконни-

ми акти органів державної влади й вищих посадових осіб держав [1; 2; 3]. У зв'язку із цим І. С. Марочкін справедливо зауважує, що право судової влади оголошувати певні рішення двох інших гілок влади неконституційними свідчить про верховенство суду в соціальному житті, про судове всесилля. Цим прикладом підтверджується цінність судової влади в механізмі стримувань і противаг [4, с. 180].

Правила ст. 55 Конституції застосовуються й до оскарження актів органів судової влади у випадках і порядку, встановлених законом. Згідно з європейськими стандартами здійснення правосуддя повинна існувати можливість контролю за будь-яким рішенням нижчестоящего суду («суд першої інстанції») з боку вищого суду («суд другої інстанції»). Якщо буде визнано за доцільне передбачити винятки із цього принципу, то такі винятки мають ґрунтуватися на законі й відповідати загальним принципам справедливості. Сторонам слід надавати інформацію про їх право на оскарження й про те, яким чином це право слід здійснювати, особливо про строки, протягом яких треба подавати скаргу [5, с. 2].

Разом із тим надання ст. 55 Конституції України вищевказаного права судового оскарження дій (бездіяльності) посадових осіб у деяких випадках не досягає мети справедливого розгляду справи судом. Прикладом може служити справа «Олександр Волков проти України», яка була предметом розгляду Європейського суду з прав людини. По цій справі 29 січня 2013 р. рішення Вищого адміністративного суду України, який розглядав справу заявника про

його відновлення на посаді судді Верховного Суду України як суд першої інстанції, було визнано нелегітимним через відсутність у національного судового органу достатньої компетенції для розгляду справ зазначеної категорії. У зв'язку із цим Олександр Волков, на думку Європейського суду з прав людини, підлягає відновленню на посаді судді Верховного Суду України, враховуючи принцип *restitutio in integrum*. Пункт 129 названого рішення міжнародної судової установи передбачає, що розгляд справи заявника Вищим адміністративним судом України був недостатнім, і недоліки процесуальної справедливості, що виникли на попередніх етапах національного провадження, по відновленню прав заявника не були усунуті [6].

Однак позиція Європейського суду з прав людини, висловлена у вищевказаному рішенні, дає підстави переконалися в тому, що будь-який спір або безспірні правовідносини, які розглядаються органами судової влади, повинні бути розглянуті належним судом із тим, щоб забезпечити заінтересованій особі можливість реалізувати надане п. 8 ч. 3 ст. 129 Конституції України право оскаржити рішення органу влади або посадової особи, у тому числі й судової гілки влади. Побудова системи адміністративних судів передбачає можливість розгляду справи й апеляційним адміністративним судом, і Вищим адміністративним судом, що виконує функції суду касаційної інстанції, як суду першої інстанції.

Відповідно до ч. 5 ст. 124 Конституції судові рішення ухвалюються іменем України і є обов'язковими до виконання

на всій її території. Набуття судовим рішенням властивостей обов'язковості, у свою чергу, цілком залежить від моменту набрання актом правосуддя чинності. Із цього приводу доречно зауважити, що національне цивільне процесуальне законодавство властивість законної сили судового рішення пов'язує з обов'язковістю й остаточністю судового рішення по цивільній справі. В юридичній літературі за допомогою законної сили судової постанови виражається правова визначеність акта правосуддя, його неспростовність, винятковість, преюдиціальність і виконуваність [7, с. 451–457]. Однак ч. 1 ст. 35 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод закріплює вимогу остаточності судового рішення, яка, на жаль, відсутня у національному процесуальному законодавстві. Вважаємо, що законна сила судового рішення не завжди може відповідати вимозі остаточності судового рішення, оскільки правовідносини, установлені судовим рішенням, що набрало законної сили, можуть бути розглянуті міжнародною судовою установою після вичерпання всіх національних способів захисту (приклад – вищевказане рішення Європейського суду з прав людини «Олександр Волков проти України»). Наявність вимоги щодо законної сили судового рішення є винятковою вимогою до акта правосуддя лише на національному рівні. У випадку ж розгляду справи міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана державою, що підписали Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, властивість законної сили акта правосуддя може не братися до уваги цієї

міжнародною установою. Отже, навряд чи можна говорити про визнання остаточним судового рішення при набранні ним законної сили й його обов'язковість до виконання, як це передбачає ч. 5 ст. 124 Конституції України.

Однак ознайомлення зі змістом іноземних нормативних актів, наприклад, Конституції Греції, дозволяє стверджувати, що законодавство названої держави настання юридичних наслідків судового рішення пов'язує не з його законною силою, а з набуттям рішенням статусу остаточного. Так, відповідно до ч. 6 ст. 14 Конституції Греції санкції у вигляді призупинення або припинення діяльності засобу масової інформації або заборони здійснювати журналістську діяльність настають, при наявності зазначених випадків у названій нормі, після набуття рішенням суду статусу остаточного [8, с. 12]. Виходячи із цього вважається, що термінологія європейського законодавства настання юридичних наслідків пов'язує з остаточністю судового рішення за відсутності терміна «законна сила», притаманного пострадянському процесуальному законодавству.

Здійснення цивільного судочинства неможливе без реалізації представницької функції прокурора. Пункт 2 ч. 1 ст. 121 Конституції України покладає на прокуратуру функцію представництва інтересів громадянина або держави в суді у випадках, установлених законом. При реалізації цієї функції в цивільному судочинстві прокурор, відповідно до ст. 45 ЦПК України, має право звернутися до суду із заявою про захист інтересів громадянина або держави, знайомитися з матеріалами цивільної

справи незалежно від участі в розгляді справи судом із метою подання, якщо буде потреба, апеляційної або касаційної скарги на судові рішення.

Стаття 36¹ Закону України «Про прокуратуру», розкриваючи зміст конституційної функції представництва інтересів громадянина або держави в суді, передбачає, що зазначена функція полягає у вчиненні прокурорами від імені держави процесуальних та інших дій, спрямованих на захист у суді інтересів громадянина або держави у випадках, передбачених законом. Підставою представництва в суді інтересів громадянина є його нездатність через фізичний стан, неповноліття, похилий вік, недієздатність або обмежену дієздатність самостійно захищати свої порушені чи оспорювані права або реалізувати процесуальні повноваження. Наявність таких підстав має бути підтверджена прокурором шляхом надання суду відповідних доказів.

Щодо реалізації прокурором таких форм конституційної функції представництва інтересів громадянина або держави в суді, як звернення до суду з позовами та вступ у справу, по якій відкрито провадження за позовами, слід погодитися з В. В. Комаровим у тому, що законодавцві вдалося знайти формулу, за якою звузилася діяльність прокурора в цивільному процесі до межі дії принципів правової держави й права сторін на судовий захист. Однак ці новели не вирішили всіх питань, пов'язаних з реалізацією правового статусу прокурора [9, с. 470].

Щодо участі прокурора на стадії перегляду судових рішень вбачається, що право оскарження судового рішення по-

винен мати тільки прокурор, який брав участь у справі. А якщо ні, то надання прокуророві, що не брав участі в розгляді справи, права оскарження рішення суду містить елементи нагляду за судовою діяльністю. У той же час навіть після прийняття Конституції України (1996 р.) така функція за прокуратурою не передбачається. Крім цього, практика оскарження судового рішення прокурором, що не брав участі в розгляді справи судом першої інстанції, була предметом критики з боку Європейського суду з прав людини. Подібні випадки згадаються В. М. Жуйковим [10, с. 134–142]. У зв'язку із цим слід зазначити, що з 2012 р. український законодавець обгрунтовано суттєво обмежив можливість зазначеної посадової особи впливати на остаточність судового рішення. Нині відповідно до абз. 3 ч. 3 ст. 297, абз. 3 ч. 3 ст. 328 ЦПК України суддя-доповідач суду апеляційної або касаційної інстанції незалежно від поважності причин пропуску строку на оскарження судового рішення відмовляє у відкритті апеляційного або касаційного провадження у випадку, якщо апеляційна (касаційна) скарга прокурора подана після закінчення одного року з моменту оголошення рішення суду [11], що оскаржується.

Конституція України, у цілому, закріпила демократичні засади цивільного судочинства. Однак деякі з них у цей час, на наш погляд, не дістали потрібного розвитку в цивільному процесуальному законодавстві. Мова йде про обмеження кола судових рішень, що підлягають оскарженню; існування процесуальних перешкод (фільтрів) оскарження; роль прокурора й цілі його учас-

ті в цивільному процесі на всіх стадіях розгляду справи судом.

Деякі конституційні положення (наприклад, право на безоплатну правову допомогу, передбачене ст. 59 Конституції України) набули подальшого розвитку на законодавчому рівні [12]. Необхідність дослідження конституційного права на правову допомогу має транснаціональне значення. У російській процесуальній літературі право на юридичну допомогу розглядається як найважливіша правова гарантія права на судовий захист [13, с. 9]. Закон України «Про безоплатну правову допомогу» на виконання вимог Конституції України визначає зміст цього права, порядок його реалізації, підстави й порядок надання безоплатної правової допомоги, державні гарантії щодо надання такої допомоги.

Однак практична реалізація положень названого Закону, прийнятого на виконання конституційної гарантії права на правову допомогу, є, на наше переконання, досить проблематичною виходячи з наступного. Конституційний Суд України двічі офіційно тлумачив ті або інші аспекти конституційного права на правову допомогу [14; 15], але у зв'язку із прийняттям Закону України «Про безоплатну правову допомогу» (далі – Закон) багато положень як галузевого законодавства, так і рішень судового органу конституційної юрисдикції слід розглядати з урахуванням змін соціальних відносин, що склалися після законодавчого закріплення можливості надання й одержання безоплатної правової допомоги по цивільних справах. Набрання чинності деякими положеннями названого Закону ставиться законодавцем у за-

лежність від настання певних подій, а повною мірою Закон повинен почати діяти, згідно з абз. 2 п. 6 розд. VI Закону, з 1 січня 2017 р., тобто більш ніж через п'ять років після його прийняття й через двадцять один рік після прийняття Конституції України.

Характеризуючи конституційне право на правову допомогу, не можна залишити без уваги процесуально-правове становище особи, що надає безоплатну правову допомогу з урахуванням положень Закону. Зміст статей 38–44 ЦПК України дозволяє стверджувати, що названі особи є процесуальними представниками. Згідно з абз. 2 ч. 2 ст. 42 ЦПК України довіреність як документ, що підтверджує повноваження представника – фізичної особи, яка є суб'єктом права на безоплатну правову допомогу, може посвідчувати посадова особа органу (установи), уповноваженого законом на надання безоплатної правової допомоги.

У той же час ст. 56 ЦПК України разом із процесуальним представником передбачає можливість участі при розгляді цивільної справи в суді особи, яка надає правову допомогу. Слід підкреслити, що представник і особа, яка надає правову допомогу, – різні суб'єкти цивільних процесуальних правовідносин із притаманним кожному з них окремим комплексом прав і обов'язків.

Представник, який має повноваження на ведення справи в суді, може робити від імені особи, яку представляє, всі процесуальні дії, які вправі вчиняти ця особа. Обмеження повноважень представника на здійснення певної процесуальної дії можуть бути передбачені в дорученні (ч. 1, ч. 2 ст. 44 ЦПК України).

Особа, що надає правову допомогу, відповідно до ч. 2 ст. 56 ЦПК України має право: знайомитися з матеріалами справи, робити з них виписки, знімати копії залучених до справи документів, бути присутньою в судовому засіданні. За зазначеною особою законодавець не закріпив можливість користуватися широким діапазоном процесуальних прав процесуального представника.

Ураховуючи викладене, вважаємо, що найбільшою мірою можливість повноцінно надавати правову допомогу з метою забезпечення конституційних гарантій має процесуальний представник з огляду на його цивільну процесуальну правосуб'єктність. Комплекс же процесуальних прав особи, правовий статус якої закріплений у ст. 56 ЦПК України, дає підстави зробити висновок про недоцільність її участі при розгляді судами цивільних справ і про неможливість у зв'язку із цим повною мірою сприяти реалізації передбаченого ст. 59 Конституції України права на правову допомогу.

Принцип рівноправності суб'єктів правовідносин, у тому числі перед законом і судом, закріплено ст. 21 і ст. 24 Конституції України, відповідно до положень яких усі люди є вільними й рівними у своїй гідності й правах. Не допускаються привілеї або обмеження за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного й соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознакам. Галузеве закріплення зазначений принцип знайшов у ст. 5 ЦПК України. Згідно з цією нормою суд зобов'язаний здійснювати правосуддя на засадах рів-

ності всіх учасників цивільного процесу перед законом і судом незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних і інших переконань, статі, етнічного й соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних та інших ознак.

Загальноприйнятою є думка про те, що реалізація цього принципу не містить будь-яких спірних питань правозастосування. У той же час із таким підходом навряд чи можна погодитися, характеризуючи проблеми реалізації конституційних положень при здійсненні правосуддя по цивільних справах. Мова в цьому випадку йде, наприклад, про розгляд судом справ про усиновлення. Згідно з ч. 2 ст. 252 ЦПК України, до заяви про усиновлення дитини при наявності можуть бути додані такі документи, як довідка з місця роботи із вказівкою заробітної плати або копія декларації про доходи, а також документ, що підтверджує право власності або користування житловим приміщенням.

Як бачимо, оцінка майнового стану потенційних усиновителів може мати місце при розгляді судами зазначеної категорії справ. Відповідні узагальнення практики розгляду судами таких справ [16], так само як і постанова Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення й про позбавлення й відновлення батьківських прав» №3 від 30 березня 2007 р. [17] не приділяють достатньої уваги питанням оцінки майнового стану усиновителів при розгляді цивільних справ зазначеної категорії в порядку окремого провадження. У російській процесуальній літературі О. Т. Бонне-

ром при розгляді питань справедливості судового рішення наводиться такий приклад судової практики: «Відмовляючи Т. у позові про відібрання дитини до подружжя Е., суд посилався на згоду позивача на усиновлення дитини, а також на нерівність соціальних можливостей при вихованні дитини. Остання обставина й мала вирішальне значення. У цьому випадку рішення суду є явно несправедливим у соціальному відношенні. Крім того, існують і певні сумніви щодо його законності» [18, с. 470, 471, 516–519].

При розгляді справи про усиновлення Сніжнянський міський суд Донецької області також брав до уваги матеріальний стан усиновителів. У мотивувальній частині рішення від 17 листопада 2011 р. у справі № 144/11 суд, обґрунтовуючи необхідність задоволення вимог заявників, зазначив, що в них кріпке фінансове становище, постійний дохід і гарні умови життя, власна житлова площа [19]. Указівка в нормах матеріального (ст. 224 Сімейного кодексу України) і цивільного процесуального права (ч. 2 ст. 252 ЦПК України) на необхідність брати до уваги ма-

теріальний стан особи, яка бажає усиновити дитину або повнолітню особу, за певних умов обов'язкова до застосування судами [20]. У той же час не можна погодитися з обов'язковою законодавчою умовою, що зобов'язує суди оцінювати матеріальний стан усиновителів. Ситуація може ускладнитися наявністю декількох родин із різним матеріальним станом, що бажають усиновити одну й ту саму неповнолітню особу. У такому випадку, ухвалюючи рішення у справі, суд порушує вимоги рівноправності учасників процесу незалежно від їх матеріального стану.

На підставі викладеного слід зауважити, що Конституція України, прийнята в 1996 р., закріпила належні умови реалізації правосуддя по цивільних справах. Однак багато конституційних положень не втілено повною мірою в цивільному процесуальному законодавстві або вимагає уточнень, про що йшлося вище. Можливість застосування норм Конституції України як норм прямої дії не завжди здатна виключити відсутність розбіжностей між Конституцією України і цивільним процесуальним законодавством.

Список використаної літератури

1. Комаров В. Взірець втіленого правосуддя : [Рішення Верхов. Суду України від 03.12.2004 р. у справі за скаргою довір. особи канд. на пост Президента України Ющенко В. А. – Катеринчука М. Д., на рішення дій та бездіяльність ЦВК по встановленню результатів повтор. голосування з виборів Президента України 21 листоп. 2004 р.] / В. Комаров // Юрид. вісн. України. – 2004. – 11–17 груд. (№ 50). – С. 8–9.
2. Комаров В. В. Право як арбітр нації / В. В. Комаров // Юрид. вісн. України. – 2005. – 29 січ. – 4 лют. (№ 4). – С. 8.
3. Стецовский Ю. И. Судебная власть : учеб. пособие / Ю. И. Стецовский. – М. : Дело, 1999. – 399 с.
4. Марочкин И. Е. Ценность судебной власти / И. Е. Марочкин // Пробл. законності. – 2003. – Вып. 60. – С. 177–182.
5. Рекомендация № R (95) 5, принята Комитетом министров 7 февраля 1995 года на 528-м заседании заместителей министров // Рос. юстиция. – 1997. – № 10. – С. 2–4.

6. Решение Европейского суда по правам человека по делу «Волков против Украины» от 09.01.13 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://khpg.org/index.php?id=1359450183>.
7. Сахнова Т. В. Курс гражданского процесса: теоретические начала и основные институты / Т. В. Сахнова. – М. : Волтерс Клувер, 2008. – 676 с.
8. Το Σύστημα της Ελλάδος: σύγχρονη νομοθεσία. – ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΑΚΚΟΥΛΑ: Αθήνα-Θεσσαλονίκη. – 129 σελ.
9. Комаров В. В. Новелізація цивільного процесуального законодавства та засади нового Цивільного процесуального кодексу України / В. В. Комаров // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2003. – № 2/3. – С. 467–482.
10. Жуйков В. М. Судебная реформа: проблемы доступа к правосудию / В. М. Жуйков. – М. : Статут, 2006. – 283 с.
11. Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення порядку здійснення судочинства [Електронний ресурс] : Закон України № 4176-VI від 20.12.2011 р. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4176-17>.
12. Про безоплатну правову допомогу [Електронний ресурс] : Закон України № 3460-VI від 02.06.11 р. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3460-17/page2>.
13. Назарова М. В. Обеспечение права на квалифицированную юридическую помощь в арбитражном процессе : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.15 / М. В. Назарова. – М. : МГУ им. М. В. Ломоносова, 2013. – 19 с.
14. Рішення Конституційного Суду України № 13-рп/2000 від 16.11.00 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-00>.
15. Рішення Конституційного Суду України № 23-рп/2009 від 30.09.2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v023p710-09>.
16. Узагальнення практики розгляду судами справ, пов'язаних із позбавленням батьківських прав, поновленням батьківських прав, усиновленням, установленням опіки та піклування над дітьми [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/n0020700-08/page17> <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-07>
18. Боннер А. Т. Избранные труды по гражданскому процессу / А. Т. Боннер. – СПб. : Изд. дом С.-Петерб. гос. ун-та, Изд-во юрид. фак. С.-Петерб. гос. ун-та, 2005. – 991 с.
19. Рішення Сніжнянського міського суду Донецької обл. від 17.11.2011 р. у справі № 2-о-144/11 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/19918319>.
20. Рішення Комінтернівського районного суду м. Харкова від 10.09.2013 р. у справі № 641/8918/13-ц [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/33418764>.

Стаття надійшла до редколегії 15.11.2013.

Гусаров К. Проблемы реализации некоторых конституционных основ в гражданском судопроизводстве

В статье рассматриваются проблемы реализации отдельных конституционных положений при осуществлении гражданского судопроизводства. На основе анализа закрепленных в Конституции основ гражданского судопроизводства предлагаются меры по их совершенствованию в отраслевом законодательстве.

Ключевые слова: судебная юрисдикция, обжалование, окончательность судебного решения, правовая помощь, равноправие субъектов правоотношений.

Gusarov K. Problems of realization of some constitutional basis in civil proceedings

The article investigates the issues of realization of some of the constitutional foundations in civil procedural. Based on the analysis of basic civil proceedings contained in the Constitution proposes measures for their improvement in branch legislation.

Keywords: court jurisdiction, the appeal, the finality of judicial decisions, legal aid, legal equality of the subjects.